

५. स्वातंत्र्य आणि नीतिनियम

५.१ नीतिमीमांसेचा अभ्यासविषय

५.२ कृतीचे प्रकार

५.३ नीतिनियमांची आवश्यकता

५.४ मूल्यसंकल्पना आणि मूल्यांचे प्रकार

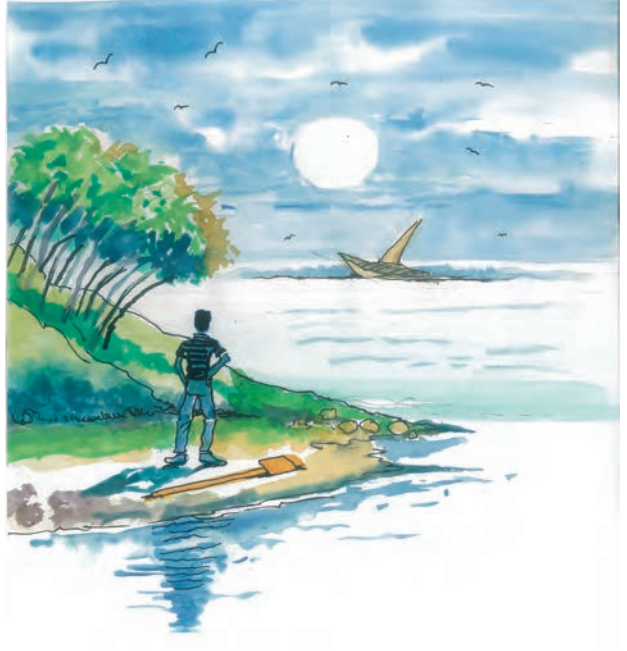
प्रस्तावना

तुम्हांला सगळ्यात जास्त राग कशाचा येतो? सारखे कोणी ना कोणी तुम्हाला हे कर किंवा ते करू नकोस असे सांगते आणि कसे वागावे, बोलावे याबद्दल तुम्हांला 'उपदेशाचे डोस' पाजते त्याचा तुम्हांला फार राग येतो. हो ना? सगळ्यांना ओरडून सांगावेसे वाटते 'मी लहान नाही आता, माझे मला ठरवू दे मला काय करायचे आहे ते! मला नाही आवडत तुमचे नियम आणि बंधने, मला स्वातंत्र्य हवे आहे, मनासारखे वागण्याचे, हवे ते करण्याचे!' बरोबर ना? पण असे स्वातंत्र्य तर काही तुम्हाला मिळत नाही. तुम्हालाच काय, लहान-मोठ्या कुठल्याच व्यक्तीला पूर्णपणे आपल्या मनासारखे वागण्याचे याप्रकारचे स्वातंत्र्य मिळत नाही.

समाजात रहाताना प्रत्येक व्यक्तीला काही ना काही बंधने स्वीकारावीच लागतात. मग याचा अर्थ असा तर नाही, की ज्याला बंधने नकोत स्वातंत्र्य हवे आहे, अशा व्यक्तीने समाजात राहूच नये? जिथे इतर माणसांशी संपर्क-संबंध येणारच नाही अशा जागी जाऊन राहिले तर? मिळेल मग स्वातंत्र्य? पहा विचार करून. असा प्रयोगच करून बघता येईल का? असा खराखुरा प्रयोग करणे अवघडच आहे.

पण तुम्ही तत्त्वज्ञानाचे विद्यार्थी आहात. विज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांसारखे खऱ्याखऱ्या प्रयोगशाळेत तर तुम्ही प्रयोग नाही करू शकत. पण आपली छोटीशी प्रयोगशाळा तर आपल्याला २४ X ७ उपलब्ध असते ना? विसरलात? आपला मेंदू हीच आपली प्रयोगशाळा आहे. इथे वैचारिक प्रयोग आपण नक्कीच करू शकतो.

कल्पना करा. समुद्रात प्रवास करताना वादळात जहाजाची तोडमोड झाल्यावर एक खलाशी जीवरक्षक होडीत बसून आपला जीव वाचवतो.

एका एकाकी बेटावर

चला करूया!

रॉबिन्सन क्रुसोची आणि टारझनची गोष्ट मिळवा व त्यावर चर्चा करा.

समुद्राच्या लाटा त्याला एका एकाकी, निर्जन बेटावर नेऊन पोचवतात. त्या अखळ्या बेटावर तो एकच माणूस असतो. तिथे त्याला रागवायला, सल्ले द्यायला, शिकवायला कोणीच नसते. तो स्वतंत्र असतो. स्वतःच स्वतःचे निर्णय घ्यायला. त्याच्या सभोवारच्या सजीव-निर्जीव सृष्टीचा त्याला जगण्यासाठी, सुखात राहण्यासाठी उपयोग करून घ्यायचा असतो. त्या सृष्टीतल्या गोष्टी वापरून तो तहान-भूक भागवतो. सुरक्षित निवारा तयार करतो आणि स्वतंत्र आयुष्य जगतो. तुम्हाला आवडेल असे आयुष्य जगायला? कदाचित नाही आवडणार. ज्या जगात आपले जवळचे कोणीच लोक नाहीत, एवढेच

काय ज्याच्याशी आपण बोलू शकू, सुख-दुःख वाटू शकू असे कोणीच नसेल, ते जग कसे आवडेल आपल्याला? नाही का? चला तर मग आपल्या प्रयोगात काही घटकांची भर घालू या.

चला पाहूया!

अपघातानंतर/परग्रहावरील जीवांच्या हल्ल्यानंतर जगणारे (survivors) यांवरील सिनेमे पहा. उदाहरणार्थ 'कास्ट अवे', 'जंगल बुक', 'लाईफ ऑफ पाय' इत्यादी.

समजा त्या बेटावर फिरताना त्याला पहिल्यांदाच आणखी एखादी व्यक्ती सामोरी आली तर? काय वाटेल त्याला? आनंद, भीती, संशय, असुरक्षितता? कदाचित सगळेच. पण एक गोष्ट नक्की, इथून पुढे बेटावर वावरताना, आपल्याखेरीज इथे कुणी आहे याची जाणीव त्याला ठेवावी लागेल. त्या व्यक्तीची सोबत, साथ, संगत मिळाली, तर आपल्या प्रयोगकथेच्या नायकाचे, खलाशाचे आयुष्य अधिक चांगले जाईल. पण त्यासाठी त्याला तडजोड करावी लागेल, स्वतःच्या वागण्यावर काही बंधने घालून घ्यावी लागतील. तसे केले नाही, तर त्यांच्यामध्ये संघर्ष होईल आणि त्याचे परिणाम त्या दोघांसाठीही चांगले नसतील. हा संघर्ष टाळण्यासाठी, एकमेकांच्या सोबतीने चांगले जगण्यासाठी बेटावर जे काही आहे, ते त्या दोघांना वाटून घ्यावे लागेल. कामांची वाटणी करावी लागेल आणि हे सगळे करण्यासाठी नियम तयार करावे लागतील आले ना लक्षात?

चला करूया!

निर्जन बेटावर भेटलेल्या दोघांचा संवाद नाट्यरूपाने सादर करा.

आपण जे काही वागत-बोलत असतो, ज्या कृती करता असतो, त्यांचे काही ना काही परिणाम आपल्या आसपासच्या, आपल्याशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या संबंधित असलेल्या अनेकांवर होत असतात. त्यांच्या वागण्याचे परिणाम आपल्यावर होत असतात. हे माहीत असल्यामुळेच आपल्या दैनंदिन

जीवनातही काय करावे? कसे करावे? नक्की कसे वागावे? यासंबंधीचे अनेक प्रश्न आपल्याला पडत असतात. कधीतरी तुमच्या एखाद्या मैत्रिणीला तासाला येणे शक्य नसते, पण ती तुम्हाला तिची हजेरी लावायला सांगते. तिचे ऐकले पाहिजे की नाही? कुठल्याही उत्सवात, समारंभात तुमच्या गल्लीत खूप मोठ्या आवाजात गाणी लावली जातात, गोंगाट केला जातो, ते तुम्हांला आवडत नाही, पटत नाही. त्यामुळे आजारी व्यक्ती, वृद्ध माणसे, लहान मुले यांना फार त्रास होतो, हे तुम्हांला माहिती आहे. अशा वेळी तुम्ही काय करायला हवे? कधीतरी मित्राकडे अभ्यासाला जातो असे सांगून भटकायला गेले तर काय बिघडते? असे अनेक प्रश्न तुम्हालाही पडतात ना? या प्रश्नांची उत्तरे कशी शोधायची? सापडलेली उत्तरे बरोबर आहेत की चूक हे कशाच्या आधारे ठरवायचे? या सगळ्याबद्दलचे मार्गदर्शन आपल्याला तत्त्वज्ञानाच्या नीतिमीमांसा या शाखेत मिळते. तुम्ही म्हणाल, हे तर आम्हाला सततच सांगितले जाते. कधी पालक, कधी शिक्षक, कधी नात्यातले किंवा ओळखीतले वडिलधारे, सगळेच तर आम्हाला सतत उपदेश करत असतात. काही पुस्तकांमध्ये वाचलेल्या गोष्टींच्या शेवटीसुद्धा 'तात्पर्य' या शीर्षकाखाली एक नैतिक धडा असतोच की!

चला बोलूया!

काही बोधकथांची 'तात्पर्य' विधाने घेऊन त्यावर गटचर्चा करा.

त्यालाच आम्ही कंटाळलो आहोत. त्यात आणखी नीतिमीमांसेची भर कशाला? तुमची शंका अगदी रास्त आहे. पण नीतिमीमांसा उपदेश करतच नाही. काय करावे, काय करू नये याबद्दलच्या नियमाची एखादी भलीमोठी जंत्रीही नीतिमीमांसा देत नाही. पण काय करावे आणि ते का करावे याचे निर्णय घ्यायला नीतिमीमांसा आपल्याला मदत करते. चांगले काय, वाईट काय, योग्य काय, अयोग्य काय, न्याय्य काय, अन्याय्य काय याचा विचार करताना कुठले घटक लक्षात घ्यायला हवेत, त्यांच्यामधले नाते कसे समजून घ्यायला

हवे याची मीमांसा म्हणजे विवेचन तत्त्वज्ञानाच्या या शाखेत केले जाते.

५.१ नीतिमीमांसेचा अभ्यासविषय

नीतिमीमांसेचा अभ्यासविषय आहे, माणसाचे वर्तन आणि त्याचे नैतिक मूल्य! मानसशास्त्रसुद्धा मानवी वर्तनाचाच अभ्यास करते. पण या दोन ज्ञानशाखांच्या दृष्टिकोनात फरक आहे. मानसशास्त्र माणसाचे वर्तन कसे आहे, याचे वर्णन करते, ते तसे का आहे याचे स्पष्टीकरणही करते. त्यासाठी मानसशास्त्र अनुभवावर आधारित वैज्ञानिक पद्धतींचा उपयोग करते. नीतिमीमांसेला माणसाचे वर्तन कसे असावे, कसे असले पाहिजे या प्रश्नात रस असतो. मानसशास्त्रात तथ्यांना महत्त्व असते, तर नीतिमीमांसेत मूल्यांना. नीतिमीमांसेत कृतींचे, आचरणाचे नैतिक दृष्टिकोनातून मूल्यमापन केले जाते. त्यासाठी जे नियम, तत्त्वे, मूल्ये यांचा उपयोग केला जातो, त्यांची साधक-बाधक चर्चा केली जाते. नीतिशास्त्रीय सिद्धान्त मांडले जातात. या सगळ्या अभ्यासामधून वैयक्तिक आणि सामाजिक पातळीवरच्या चांगल्या जीवनाबद्दलच्या आपल्या कल्पना स्पष्ट होत जातात. त्या प्रकारच्या जीवनाच्या प्राप्तीसाठी आपली पावले पडायला लागतात. जीवनाची बरी-वाईट जडण-घडण माणसांच्या कृतींमधूनच तर होत असते.

चला करूया!

नीतिमीमांसेचे कार्य यावर concept/mind map तयार करा.

५.२ कृतींचे प्रकार

पण माणसाची कृती म्हणजे नक्की काय? आपण जे जे 'करतो', जे काही 'कर्म' आपण करतो, ते म्हणजे आपली कृती असते हे एका अर्थी खरे आहे. पण नीतिमीमांसा अशा सर्वच कृतींचा अभ्यास किंवा मूल्यमापन करत नाही. प्रतिक्रिया क्रियांसारख्या ज्या कृती यांत्रिकपणे केल्या जातात किंवा आपल्या शरीर-

मनात ज्या क्रिया आपल्या जाणीवेशिवायही घडत असतात, त्यांना नीतिमीमांसेत स्थान नसते. ज्या कृती आपण जाणीवपूर्वक, आपल्या इच्छेने करत असतो, त्याच नीतिमीमांसेचा अभ्यासविषय होतात. श्वसन, रक्ताभिसरण, अन्नपचन अशा क्रिया आपल्याही नकळत 'होत' असतात, त्या आपण 'करत' नाही. त्याचप्रमाणे डोळ्यात धूळ-कचरा गेल्यावर डोळ्यांची उघडझाप आपोआप 'होते'. आपल्या इच्छेशिवाय आणि बहुतेक वेळा आपल्या नियंत्रणाशिवाय होणाऱ्या या क्रियांना अनैच्छिक क्रिया असे म्हटले जाते. या उलट ज्या कृती आपण ठरवून इच्छापूर्वक करतो, त्यांना ऐच्छिक कृती असे म्हटले जाते.

चला लिहूया!

विविध कृतींची एक यादी तयार करा. ती आपल्या सहाध्यायांना दाखवा. त्यानंतर या कृतींचे ऐच्छिक व अनैच्छिक कृती असे वर्गीकरण करा.

कृतींचे हे दोन प्रकार थोड्या सविस्तरपणे समजावून घेऊया. जगातल्या सर्व गोष्टी निर्जीव किंवा सजीव असतात. निर्जीव गोष्टींचे 'वर्तन' निसर्ग नियमांनुसार होते. वेगवेगळ्या गोष्टींचे किंवा बलांचे एकमेकांवर जे परिणाम होतात ते यांत्रिक असतात. त्यांना आपण क्रिया-प्रतिक्रिया म्हणतो. त्या होण्यावर वस्तूंचे कुठलेही नियंत्रण असू शकत नाही. लोहचुंबक लोखंडी वस्तूंना स्वतःकडे आकर्षित करतो, ते त्याच्या अंगच्या नैसर्गिक गुणधर्मांमुळे! तसे करण्याची लोहचुंबकाला इच्छा आहे की नाही हा प्रश्नच निर्माण होत नाही. त्याचप्रमाणे तसे होऊ न देण्याचे 'स्वातंत्र्य' लोहचुंबकाला नसते, त्याबाबतीत इतर पर्यायच असू शकत नाहीत. सजीवांमध्ये मात्र निव्वळ क्रिया-प्रतिक्रियांच्या पलीकडे जाऊन 'कृती' करण्याची क्षमता असते. जीवाची जाणीव जेवढी प्रगत, तेवढी जाणिवपूर्वक 'कृती' करण्याची क्षमता जास्त!

चला बोलूया!

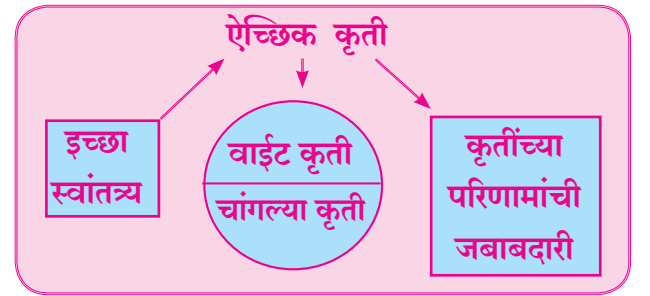
क्रिया-प्रतिक्रियांची उदाहरणे शोधून त्यावर गटचर्चा करा.

माणसाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जडणघडणीमुळे, प्रगत जाणीवेमुळे माणसापुढे कृती करण्याचे अनेक पर्याय उपलब्ध होतात. त्या पर्यायांमधून एखाद्या कृतीची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य माणसाला असते. मनुष्येतर प्राण्यांचे वर्तन बऱ्याच प्रमाणात त्यांच्या नैसर्गिक प्रेरणा, वासना, इच्छा यांद्वारे नियंत्रित होत असते. माणसाला काही प्रमाणात तरी; क्रियेला ठराविक प्रतिक्रिया न देण्याचे, नैसर्गिक प्रेरणांना काबूत ठेवण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्यामुळेच सुळावर चढवले जातानाही येशू ख्रिस्त 'देवा त्यांना क्षमा कर, ते काय करत आहेत हे त्यांना कळत नाही' असे उद्गार काढू शकतात.

माणसाचे हे इच्छास्वातंत्र्य ऐच्छिक कृतींच्या मुळाशी असते. एक साधे उदाहरण पाहू.

आपल्याला मोकळा वेळ असेल, तर त्या वेळात काय करता येईल, याचे अनेक पर्याय आपल्यासमोर असतात. कुणी वाचत बसेल, कुणी भटकायला बाहेर पडेल, कुणी संगीत ऐकेल, कुणी चित्रपटाला जायचे ठरवेल. आपण चित्रपट पहाण्याचा पर्याय निवडला, तरी कुठला चित्रपट बघायचा याचीही निवड करावी लागतेच. थोडक्यात म्हणजे, अनेक पर्यायांमधून एक निवडण्याचे स्वातंत्र्य वापरून केलेली कृती म्हणजे ऐच्छिक कृती. अशा अनेक ऐच्छिक कृती आपण दिवसभरात सतत करत असतो. आपण स्वतः त्या कृतीचा पर्याय निवडलेला असल्यामुळे, त्या कृतीच्या परिणामांची जबाबदारीही आपली असते. हे परिणामही अनेक प्रकारचे असतात. काही कृतींचे परिणाम तत्काळ होतात, तर काहींचे बऱ्याच काळानंतर! काही परिणाम कृती करणाऱ्याला अपेक्षित असतात, तर काही अनपेक्षित! कित्येक वेळा काही विशिष्ट परिणाम व्हावेत या इच्छेने आपण कृती करतो, प्रत्यक्षात इतरही काही इच्छित नसलेले परिणाम घडून येतात. कृतींची

निवड आपण केलेली असल्यामुळे परिणामांची जबाबदारी आपल्यावर असते. स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी अशा प्रकारे नेहमीच जोडलेले असतात. माणसाला ऐच्छिक कृती करण्याची क्षमता नसती, तर त्या कृती नैतिक आहेत की अनैतिक, योग्य की अयोग्य, चांगल्या की वाईट याबद्दलचे निष्कर्ष आपण काढूच शकलो नसतो. चांगले वागण्याचा उपदेश कुणाला करण्याला किंवा नीतिचे धडे देण्याला काहीच अर्थ राहिला नसता. माणसाला मर्यादित का होईना पण इच्छास्वातंत्र्य आहे, म्हणूनच जग आहे त्यापेक्षा चांगले करण्याच्या धडपडीला अर्थ आहे. चांगल्या जीवनाची स्वप्ने बघायला, ती प्रत्यक्षात उतरतील अशी आशा करायला, त्यासाठी प्रयत्नाची पराकाष्ठा करायला वाव आहे.

माणसाला इच्छा स्वातंत्र्य असल्यामुळेच तो 'चांगल्या' कृती करण्याची शक्यता असते, तशीच 'वाईट' कृती करण्याचीही शक्यता असते. माणसाचे वर्तन योग्यही असू शकते किंवा अयोग्यही असू शकते. संस्कृतीच्या प्रारंभीच्या काळापासूनच, समाजाच्या निकषांनुसार माणसाचे वर्तन चांगले आणि योग्य असावे म्हणून अनेक प्रकारचे नियम तयार केले जातात. माणसांच्या सहज स्वाभाविक प्रवृत्तींना योग्य वळण लावण्याचे कार्य नियमांचे असते. अगदी लहानपणापासूनच आपली गाठ नियमांशी पडते. आपल्या कुटुंबात, शेजारी-पाजारी, शाळांमध्ये, क्रीडांगणांवर, सार्वजनिक ठिकाणी अनेक नियम आपल्या वर्तनाचे नियमन करायला सज्ज असतात. परंपरा, रूढी, रीतिरिवाज ही सगळी नियमांचीच रूपे आहेत. धर्म आणि कायदे हे ही व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने घालून त्याच्या आचरणाचे नियमन करू बघत असतात. लहान असताना आपल्याला या बंधनांचा

फारसा जाच होत नाही, पण जसे-जसे वय वाढते तसे-तसे आपल्याला ही बंधने काचू लागतात. मनासारखे जगण्याचे स्वातंत्र्य आपल्याला मिळायला हवे ही उर्मी तुमच्या वयात तर खूप प्रबळ असते. त्यामुळेच 'का हवीत ही बंधने'? बंधनमुक्त समाज असू शकत नाही का? असे प्रश्न तुम्हाला वारंवार पडतात. खरे ना? मग या प्रश्नांचाच विचार करू या का?

'माणूस हा बुद्धीशील प्राणी आहे' ही माणूस या शब्दाची व्याख्या तुम्ही ऐकली आहे, तशीच 'माणूस हा समाजशील प्राणी आहे' ही व्याख्याही ऐकली असेलच ना? निसर्गतःच माणूस हा एकटा-दुकटा न राहता समूहाने राहणारा प्राणी आहे. प्राचीन काळात माणसाच्या हे लक्षात आले की, जीवनसंघर्षात टिकून राहण्यासाठी

माणसांनी एकत्र येण्याची गरज आहे. या मूलभूत गरजेतून समाजाची निर्मिती झाली हे जसे खरे, तसेच माणसाच्या अनेक क्षमतांचा विकास समाजात राहण्यानेच होऊ शकतो, हे देखील खरे! म्हणजेच आपला जीव टिकवण्यापासून, माणूस म्हणून आपला खऱ्या अर्थाने विकास होण्यापर्यंतच्या सर्व गरजा समाजातच पूर्ण होऊ शकतात. माणसाचे हित समाजातच साधले जाऊ शकते. माणसाच्या अस्तित्वासाठी आणि हितासाठी जशी समाजाची गरज असते, तसेच समाजाचे अस्तित्त्व आणि हित माणसांवर अवलंबून असते, कारण समाज विशिष्ट व्यक्तींचाच बनलेला असतो. माणूस आणि समाजाचे नाते हे असे परस्परावलंबित्वाचे असते.

सद्गुणाधारित नीती

नीतिमीमांसेच्या पाश्चात्य परंपरेत नीतिविषयक तीन उपपत्ती प्रमुख आहेत. उपयुक्ततावाद, कर्तव्यवाद आणि सद्गुणाधारित नीति.

यांपैकी पहिल्या दोन उपपत्ती कुठल्या नियमांच्या आधारे कृती नैतिक आहे की अनैतिक हे ठरवावे हे सांगतात. या उपपत्तींचा अभ्यास आपण पुढच्या वर्षी करणार आहोत. इथे आपण तिसऱ्या म्हणजे सद्गुणाधारित नीतिचा थोडक्यात परिचय करून घेऊया. या उपपत्तीच्या केंद्रस्थानी कृती नाही, तर व्यक्ती असते. चारित्र्यसंपन्न असलेल्या व्यक्तीचे आचरण बहुतांशी नैतिकच असते. त्यामुळे कृतींच्या नैतिकतेचा स्वतंत्रपणे विचार करण्यापेक्षा व्यक्तीच्या नैतिक चारित्र्याची जडण-घडण करण्यावर या उपपत्तीचा भर असतो. सॉक्रेटिस, प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटल या सुप्रसिद्ध प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञांनी सद्गुणाधारित नीतीचा पुरस्कार केला. त्यानंतर मध्ययुगीन काळातही नीतिमीमांसेत सद्गुण या संकल्पनेला मध्यवर्ती स्थान होते. आधुनिक कालखंडात मात्र ही संकल्पना मागे पडून वर उल्लेखलेल्या दोन उपपत्ती मांडल्या गेल्या.

सद्गुण या शब्दाचा ग्रीक परंपरेतला अर्थ चारित्र्याचा उत्कृष्ट असा गुणधर्म हा आहे. अ‍ॅरिस्टॉटलने बौद्धिक सद्गुण आणि नैतिक सद्गुण यांमध्ये फरक केला आहे. नीतिमीमांसेत अर्थातच नैतिक सद्गुणांचा विचार केला जातो. कुठल्याही प्रसंगी नैतिकदृष्ट्या योग्य अशी कृती करण्याकडे असलेला कल म्हणजे नैतिक सद्गुण. असे सद्गुण ज्या व्यक्तींच्या चारित्र्यात अंतर्भूत असतात त्या व्यक्ती जणू सवयीनेच भलेपणाने वागतात. प्रामाणिकपणा हा नैतिक सद्गुण आहे. मुळातच प्रामाणिक असणाऱ्या व्यक्तीला एखाद्या प्रसंगी प्रामाणिकपणे वागावे की नाही हा प्रश्नच सहसा पडत नाही. ती व्यक्ती सहजतेने प्रामाणिकपणे वागते, कारण प्रामाणिकपणा हा तिच्या चारित्र्याचा अविभाज्य भाग असतो.

नैतिक सद्गुण अनेक असतात. त्यातील धैर्य, संयम, शहाणपणा आणि न्याय हे चार सद्गुण प्रमुख आहेत असे ग्रीक परंपरा मानते.

भिन्न-भिन्न वृत्ती, प्रवृत्ती, क्षमता असणाऱ्या अनेक व्यक्ती एकाच समाजाचा भाग असतात. म्हणतात ना, 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती'! या व्यक्तींची जडण-घडण वेगवेगळ्या पद्धतीने होते. त्यांची मते, विचार, ध्येये, मूल्ये वेगवेगळी असतात. साहजिकच व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये हितसंबंधांचा संघर्ष होण्याची शक्यता असते. ज्याने त्याने फक्त आपल्याच ध्येयांचा, हितांचा विचार केला तर अशा स्वकेंद्री व्यक्तींचा समाज फार काळ टिकू शकत नाही. त्यामध्ये अनागोंदी माजते. विशिष्ट व्यक्तींच्या परस्परविरोधी हितसंबंधांचा, ध्येयांचा मेळ घालणारी कोणतीही यंत्रणा अस्तित्वात नसली, तर जे सामर्थ्यवान आहेत, ते दुर्बलांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करतात, त्यांचे शोषण करतात. म्हणजेच 'बळी तो कान पिळी' हाच नियम होतो.

चला जमवूया!

'सामर्थ्यवान दुर्बलांचे शोषण करतात' या आशय/संदर्भाच्या बातम्यांची कात्रणे वर्तमानपत्रांतून जमवा व त्यांचा पोर्टफोलिओ वर्गासाठी तयार करा.

दीर्घकालीन विचार करता अशी अवस्था व्यक्ती वा समाज कुणासाठीही चांगली नसते. त्यामुळेच आपल्यात जी उपजत स्वार्थबुद्धी आहे, म्हणजे स्व-हित साधण्याची प्रेरणा आहे, तिला ताब्यात ठेवण्यासाठी नियमांची आवश्यकता असते. 'स्व' बदलल प्रेम हे जितके स्वाभाविक आहे, तितकेच इतरांबद्दल मैत्रभाव, अनुकंपा, दया यांसारखे गुणधर्मही कालक्रमात स्वाभाविकपणेच माणसामध्ये निर्माण झाले आहेत. त्याखेरीज माणसाच्या बुद्धीशीलतेमुळे त्याच्या हे लक्षात येते की, इतरांच्या हिताचा विचार करणे, त्यासाठी प्रयत्न करणे हे स्वहितासाठीही आवश्यक आहे. व्यक्ती आणि समाज यांचे परस्परावलंबित्व लक्षात घेता, स्वहित आणि समाजहित यांचा स्वतंत्रपणे विचार करताच येत नाही. या दोन्हींचे योग्य संतुलन राखणे हे नीतिनियमांचे कार्य असते. 'योग्य' आणि 'अयोग्य' यांचा अर्थ लावण्यासाठी जे निकष वापरले जातात, ते मूल्यात्मक

असतात.

५.३ नीतिनियमांची आवश्यकता

नियमांचे महत्त्व आपल्या रोजच्या जगण्यातील एका उदाहरणावरून समजून घेऊ. संध्याकाळी किंवा रात्री काही कारणाने वाहतूक नियंत्रण करणारे दिवे जर बंद पडले, तर शहरात गर्दीच्या ठिकाणी प्रचंड गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होते. जो तो/जी-ती आपला 'घोडा' (वाहन) पुढे दामटण्याच्या प्रयत्नात असतो/असते. कुणीच माघार घेत नाही. लहान मुले, वयस्क व्यक्ती, दुर्बल व्यक्ती, दिव्यांग व्यक्ती यांना येणाऱ्या अडचणी, होणारा त्रास कुणाच्या खिजगणतीतही नसतो.

चला पाहूया!

एखादी यंत्रणा कोलमडते त्याचा प्रसंग/नाट्य रूपांतर याचा व्हिडीओ शोधा व वर्गात सर्वासोबत पहा. नंतर त्यावर चर्चा करा.

परिस्थिती नुसती गोंधळाचीच नाही, तर धोकादायक असते. अपघाताच्या शक्यता वाढतात. या उदाहरणावरून हे लक्षात येते की, समाजाने केलेले नियम आणि ते राबवण्यासाठी उभी केलेली यंत्रणा जेव्हा कोलमडते किंवा मोडकळीला येते, तेव्हा स्वयं-नियमन असेल, तरच व्यवस्था राहू शकते. नियमांचा अभाव अनावस्थेला कारणीभूत ठरतो. नियम का असावे लागतात, बंधने का पाळावी लागतात या प्रश्नांची उत्तरे आता तुम्हाला मिळाली असतील ना?

चर्चा करू

- १) सगळे जण नेहमी खोटेच बोलले तर काय होईल?
- २) आपण नीतिनियम का पाळायला हवेत?

समाज अस्तित्वात येतो, तोच मुळी नियमांबरोबर. आणि काळाच्या ओघात त्या दोन्हींचा विकास होतो. विशिष्ट काळाच्या गरजांनुसार नियमांमध्ये बदल होत जातात. नवे नियम अस्तित्वात येतात. नियम बदलाची प्रक्रिया प्रत्येक वेळी विनासंघर्ष सुरळितपणे

पार पडते असे नाही. मोठ्या ऐतिहासिक बदलांच्या टप्प्यांवर जुन्या-नव्या नियमांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो. अशावेळी कुठले नियम स्वीकारावेत याचा निर्णय घ्यायला लागतो. नियम आपल्याला कुठल्या कृती योग्य, कुठल्या अयोग्य याचा निर्णय घ्यायला मदत करतात. पण योग्या-योग्यतेच्या दृष्टीने नियमांचेही परीक्षण करायची गरज निर्माण होते. यासाठी आपल्याला मूल्यांकडे वळावे लागते.

मूल्य याचा अर्थ मोल किंवा महत्त्व! अनेक वेळा रोजच्या जीवनात आपण हा शब्द किंमत, दर किंवा भाव या अर्थाने वापरतो. पण इथे हे लक्षात ठेवणे खूप आवश्यक आहे की 'किंमत' आणि तत्सम इतर शब्दांनी एखाद्या वस्तूचा फक्त आर्थिक म्हणजे पैशाच्या संदर्भातल्या मूल्याचा निर्देश होतो. पण इथे मूल्य या शब्दाचा; आर्थिक मूल्याच्या पलीकडे जाणारा खूप व्यापक अर्थ अभिप्रेत आहे. अत्यंत अडचणीच्या प्रसंगी एखाद्या व्यक्तीने आपल्याला केलेली मदत ही खूप मोलाची असते. अपघातात गंभीररित्या जखमी झालेल्या व्यक्तीला रुग्णालयात पोचवून वैद्यकीय मदत मिळवून देण्याच्या कृतीचे मोल पैशात करता येत नाही. अशा व्यक्तीचे प्राण वाचवण्यासाठी केलेली मदत ही 'अ-मूल्य' असते. कारण जीवन हीच सर्वात मौल्यवान गोष्ट आहे. जीवनाच्या संदर्भातच इतर गोष्टींना मूल्य प्राप्त होत असते.

चला करूया!

गटांमध्ये 'मूल्ये' यावर संकल्पना चित्र तयार करा. सर्व गटांच्या संकल्पना चित्रांचे वर्गात प्रदर्शन भरवा.

५.४ मूल्यसंकल्पना आणि मूल्यांचे प्रकार

मूल्ये अनेक प्रकारची असतात. माणसाच्या मूलभूत गरजा, नैसर्गिक प्रेरणा, वासना, भावना, इच्छा यांची पूर्ती ज्यांमधून होते त्या सर्व गोष्टी मानवी जीवनासाठी महत्त्वाच्या असतात, म्हणजे त्यांना कुठल्या ना कुठल्या प्रकारचे मूल्य असते. त्याचप्रमाणे

समाजाच्या स्वास्थ्यासाठी, सुरक्षेसाठी, विकासासाठी काही गोष्टी मूल्यवान असतात. मूल्यांचा व्यापक अभ्यास हा वैयक्तिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक, आध्यात्मिक, नैतिक, सौंदर्यशास्त्रीय अशा खूप वेगवेगळ्या प्रकारच्या मूल्यांचा परामर्श घेतो.

नीतिमीमांसेत मुख्यतः नीतिमूल्यांचा विचार आणि अभ्यास केला जातो. नीतिमूल्ये व्यक्ती, व्यक्तीच्या प्रवृत्ती, हेतू, आकांक्षा आणि प्रामुख्याने कृती यांच्याशी संबंधित असतात. वस्तूंना किंवा त्यांच्या गुणधर्मांना नैतिक मूल्ये आहेत असे आपण मानत नाही. त्यांना मूल्य असते पण ते न-नैतिक प्रकारचे. समजा आपण भ्रमणध्वनी विकत घ्यायला गेलो, तर उपलब्ध असलेल्या अनेक प्रकारांमधून आपल्याला एक निवडावा लागतो. ही निवड आपण त्या भ्रमणध्वनीच्या न-नैतिक मूल्याच्या आधारे करतो. त्याची किंमत हे त्याचे आर्थिक मूल्य असते, तर त्याची माहिती साठवणूकीची क्षमता, त्यामध्ये मिळणाऱ्या निरनिराळ्या सुविधा, त्याचा हाताळायला सोपा असणारा आकार वगैरेंनी त्याचे उपयुक्तता मूल्य ठरते. त्याचे रूप, रंग, आकर्षकपणा, त्याचे सौंदर्यमूल्य निश्चित करतात. या निकषांच्या आधारे आपण निवड करतो. पण समजा आपण पुढे जाऊन असा विचार केला की, ज्या आस्थापनेत (कंपनी) बालकामगार घेतले जात नाहीत, जिचे निर्णय आणि धोरणे पर्यावरणस्नेही आहेत, अशाच आस्थापनेने तयार केलेला भ्रमणध्वनी मी विकत घेईन, तर तुमच्या या निर्णयाला, कृतीला नैतिक मूल्य असेल. हे मूल्य त्या वस्तूचे नाही, तुमच्या दृष्टीने महत्त्वाचे, चांगले धोरण राबवणाऱ्या त्या आस्थापनेचे आणि तुमच्या निर्णयाचे आहे.

चला लिहूया!

न-नैतिक व अनैतिक कृतींची उदाहरणे लिहा. एखादी कृती न-नैतिक वा अनैतिक ठरवण्याच्या निकषांची यादी करा.

या उदाहरणावरून आपल्या हे लक्षात येते की, मूल्यांचे नैतिक आणि न-नैतिक असे दोन प्रकार करता

येतात. आपण आधी पाहिल्याप्रमाणे नैतिक मूल्ये व्यक्ती, व्यक्तिमत्त्वाचे घटक, व्यक्तीच्या कृती यांच्याशी संबंधित असतात. पण या दोन प्रकारांमध्ये फरक करण्यासाठी एवढाच निकष पुरेसा नसतो. एखाद्या व्यक्तीला मी जेव्हा उत्तम खेळाडू किंवा प्रतिभावान कलाकार असे म्हणते, तेव्हा मी न-नैतिक मूल्यांच्या आधारे त्या व्यक्तीचे मूल्यमापन करत असते. मात्र, जेव्हा मी एखादी व्यक्ती खूप प्रामाणिक आहे किंवा खूप माणुसकीने वागणारी आहे असे म्हणते, तेव्हा मी हे मूल्यमापन नैतिक मूल्यांच्या संदर्भात केलेले असते. एखाद्या गोष्टीला मूल्य आहे की नाही हे ठरवण्याचे निकष न-नैतिक मूल्यांच्या आणि नैतिक मूल्यांच्या संदर्भात वेगवेगळे असतात. आधीच्या उदाहरणात पाहिल्यानुसार सोय, उपयुक्तता, सौंदर्य इत्यादी निकष

वस्तूंच्या, कृतींच्या, माणसांच्या प्रकारानुसार त्यांचे न-नैतिक मूल्य ठरवतात. माणसाचे आणि त्याच्या कृतीचे नैतिक मूल्य ठरवण्यासाठी मात्र त्या व्यक्तीचे हेतू आणि तिच्या कृतींचा इतर माणसांवर, समाजावर काय परिणाम होते, हे लक्षात घेणे गरजेचे असते. सर्वसाधारणपणे ज्या कृतीमधून इतरांच्या हिताला बाधा न आणता व्यक्तीचे, गटाचे किंवा समाजाचे हित साधले जाते, त्यांना नैतिक मूल्य आहे, असे मानले जाते.

‘न-नैतिक’ आणि ‘अनैतिक’ हे दोन्ही शब्द ‘नैतिक’ या शब्दाला नकारात्मक उपसर्ग लावून झालेले असले, तरी ते समानार्थी नाहीत. जे नीतिच्या परिघापलीकडचे आहे, नीती-अनीतीच्या दृष्टिकोनातून बघता येत नाही अशा गोष्टींसाठी न-नैतिक हा शब्द वापरला जातो. उदाहरणार्थ, भ्रमणध्वनी. अनैतिक हा

न-नैतिक मूल्यांचे वर्गीकरण

आपल्या रोजच्या जगण्यात आपण वरचेवर वस्तूंचे, व्यक्तींचे मूल्यमापन करत असतो. बहुसंख्य वेळा हे मूल्यमापन म्हणजे त्या व्यक्तींच्या किंवा वस्तूंच्या न-नैतिक मूल्यांबद्दल काढलेल्या निष्कर्षांच्या स्वरूपाचे असते. त्यामध्ये मूल्याचा स्पष्टपणे उल्लेख येतोच असे नाही. कित्येक वेळा चांगले/वाईट हे शब्द त्यासाठी वापरले जातात. त्या शब्दांनी नक्की कुठले मूल्य सूचित होते आहे, ते वस्तुगणिक/व्यक्तिगणिक आणि परिस्थितीनुसार बदलते. ‘चांगली सुरी’ असे म्हणताना ‘ती सुरी धारदार आहे’ हे सहसा सूचित होते. पण पावाला लोणी लावण्याची सुरी बोथट असेल, तर चांगली असते. एखादा पदार्थ चांगला आहे या वाक्याचा अर्थ तो पदार्थ खराब झालेला नाही किंवा तो चविष्ट आहे किंवा तो पौष्टिक आहे किंवा तो पथ्यकर आहे यांपैकी काहीही असू शकतो. थोडक्यात, वस्तूंच्या/व्यक्तींच्या अनेक गुणधर्मांच्या संदर्भात आणि विशिष्ट परिस्थितीच्या चौकटीत त्यांचे न-नैतिक मूल्य ठरते. त्यामुळे त्यांची एक यादी करायचे ठरवले तर ती परिपूर्ण होऊच शकणार नाही. मात्र त्यांचे मुख्य दोन प्रकारांत

वर्गीकरण करणे शक्य आहे. हे दोन प्रकार म्हणजे साध्यमूल्य आणि साधनमूल्य किंवा स्वतःमूल्य आणि परतःमूल्य. काही गोष्टींचे मूल्य हे दुसऱ्या कुठल्यातरी, बाह्य मूल्याच्या प्राप्तीसाठी साधन म्हणून असते. उदाहरणार्थ, सुरीचे मूल्य तिच्या धारदारपणावर ठरत असले, तरी धारदारपणाला मूल्य आहे ते त्यामुळे काहीतरी कापण्याचे सुरीचे कार्य उत्तम प्रकारे होते म्हणून. आजारपणात घ्यायच्या कडू औषधाला मूल्य येते, ते मुळात आरोग्याला असलेल्या मूल्यामुळे. आजारी नसताना आपल्या दृष्टीने त्या औषधाला त्या वेळी तरी मूल्य नसते. कशाचे तरी साधन म्हणून आरोग्याला मूल्य आहे असे तुम्हाला वाटते का? आपल्याला आयुष्यात ज्या ज्या गोष्टी मिळवाव्याशा वाटतात, त्या एवढ्यासाठी की त्यामुळे आपण सुखी होऊ अशी आपली कल्पना असते. त्यामुळे त्या गोष्टींच्या मूल्यांना ‘परतःमूल्य’ किंवा ‘साधनमूल्य’ असते असे म्हटले जाते. सुखाचे मूल्य मात्र त्याचे स्वतःचे आहे. पर किंवा इतर गोष्टींसाठी साधन असे त्या मूल्याचे स्वरूप नाही. त्यामुळे सुखाला ‘साध्य मूल्य’ किंवा ‘स्वतःमूल्य’ आहे.

शब्द नैतिक या शब्दाच्या विरुद्धार्थी शब्द आहे. जे नीतिमत्तेच्या विरुद्ध असते, त्याला अनैतिक म्हणतात. पण हे या वर्तनाचे नैतिक मूल्यमापनच असते. म्हणजेच अनैतिक हा शब्द नीतीच्या परिघातलाच शब्द आहे.

व्यक्ती किंवा कृती यांचे मूल्यमापन करताना रोजच्या व्यवहाराच्या भाषेत आपण नैतिक-अनैतिक हे शब्द वापरत नाही. त्याऐवजी आपण 'चांगले-वाईट', 'योग्य-अयोग्य' हे शब्द वापरतो. नीतिमीमांसेतसुद्धा हे शब्द उपयोगात आणले जातात. या शब्दांनाही नैतिक आणि अनैतिक अशा दोन प्रकारचे अर्थ असतात. त्यामुळे संभाषणात आपल्या किंवा इतरांच्या बोलण्यात, लिखाणात हे शब्द नक्की कुठल्या अर्थाने वापरले आहेत, त्यावर काटेकोरपणे लक्ष ठेवायला पाहिजे. 'चांगले-वाईट' हे शब्द आपण वस्तू, त्यांचे गुणधर्म, परस्परसंबंध, व्यक्ती, व्यक्तिमत्त्वाचे घटक, कृती या सगळ्यांचे विशेषण म्हणून वापरतो. आताच पाहिल्याप्रमाणे, नैतिक मूल्य फक्त व्यक्ती आणि व्यक्तीसंबंधित गोष्टींना असते. यांचे मूल्यमापन आपण चांगले/वाईट म्हणून करतो, तेव्हा आपण हे शब्द नैतिक अर्थाने वापरत असण्याची शक्यता असते. पण हे मूल्यमापन जर त्या व्यक्तीच्या किंवा कृतीच्या न-नैतिक मूल्याचा विचार करून केलेले असेल, तर ते शब्द नैतिक अर्थाने वापरले जात आहेत असे म्हणता येत नाही. 'चांगला भ्रमणध्वनी', 'चांगली खेळाडू', 'चांगला कलाकार' ही चांगले या शब्दाच्या न-नैतिक अर्थाची उदाहरणे आहेत. याउलट, 'चांगला माणूस' या उदाहरणात हा शब्द नैतिक अर्थाने वापरलेला आहे.

योग्य-अयोग्य या शब्दांनाही नैतिक आणि न-नैतिक अशा दोन्ही प्रकारचे अर्थ असतात. एखाद्या विषयाचे धडे पाठ करणे ही अभ्यासाची 'अयोग्य' पद्धत आहे, विषय समजून घेणे ही 'योग्य' पद्धत आहे. नुसत्या डोळ्यांनी दिसू न शकणाऱ्या सूक्ष्म गोष्टी बघण्यासाठी सूक्ष्मदर्शक हे 'योग्य' उपकरण आहे. जास्तीत-जास्त लोकांपर्यंत बातमी पोचवण्यासाठी आकाशवाणी हे 'योग्य' माध्यम आहे. या सगळ्या उदाहरणात योग्य हा शब्द न-नैतिक अर्थाने वापरला आहे. याउलट खोटे बोलणाऱ्या विद्यार्थ्याला शिक्षक म्हणतात, 'हे तू योग्य केले नाहीस' किंवा 'शेजारच्या वृद्ध काकांना सुखरूपपणे बँकेत पोचवण्यासाठी तू मदत केलीस हे योग्यच झाले' अशा वाक्यात 'योग्य' हा शब्द नैतिक अर्थाने उपयोगात आणला आहे. 'योग्य' शब्दाच्या न-नैतिक वापरात सहसा एखादी वस्तू, उपकरण, पद्धती किती कार्यक्षमतेने आपले कार्य करू शकतात यांचा विचार केलेला असतो. कधी कधी सर्वमान्य नियमांप्रमाणे केलेल्या वर्तनाला योग्य तर नियम मोडून केलेल्या वर्तनाला अयोग्य म्हटले जाते. घरी आल्यावर आधी हातपाय स्वच्छ धुवावेत, हा एक आरोग्यविषयक नियम आहे. हा नियम पाळून केलेले वर्तन 'योग्य' असते. सर्वसाधारणपणे, नीतिनियमांच्या आधारे जेव्हा वर्तन योग्य किंवा अयोग्य ठरवले जाते, तेव्हा या शब्दांचा नैतिक अर्थ अभिप्रेत असतो. या शब्दांच्या नैतिक अर्थाची जी उदाहरणे आपण पाहिली, ती 'खोटे बोलू नये,' 'गरजू व्यक्तींना शक्य ती मदत करावी' या नियमांशी संबंधित आहेत हे तुम्हाला समजलेच असेल.

चला करूया!

८ ते १० जणांचा गट गोलात उभा राहील. एक चेंडू हातात घेऊन पहिला विद्यार्थी नैतिक कृतीचे उदाहरण सांगेल. नंतर तो चेंडू गोलातील कोणत्याही विद्यार्थ्याकडे टाकेल. ज्याच्या हातात चेंडू असेल त्याने उदाहरण कृतीचा प्रकार

ओळखायचा. (नैतिक, न-नैतिक, अनैतिक). नंतर त्याने नवे उदाहरण सांगायचे आणि चेंडू दुसऱ्याकडे टाकायचा. या खेळाने कृतींचे प्रकार आणि उदाहरणे यांच्या संकल्पना सुस्पष्ट होण्यास मदत होते का? ते पाहू.

‘चांगले’, ‘योग्य’ या शब्दांप्रमाणेच दैनंदिन व्यवहारात नीतिमीमांसेत वरचेवर वापरला जाणारा शब्द आहे ‘कर्तव्य’. कर्तव्ये कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय अशी अनेक प्रकारची असू शकतात. एखाद्या कृतीला ‘कर्तव्य’ म्हणताना त्यामध्ये ती कृती काही झाले तरी केलीच पाहिजे असा आग्रह असतो. आपली इच्छा असो वा नसो, कर्तव्य हे पार पाडायलाच हवे असा काहीसा सक्तीचा सूर या शब्दात दिसतो. त्यामुळेच की काय तुम्हाला कोणी तुमच्या कर्तव्याची जाणीव करून दिली, तर तुम्ही थोडे नाराज होता. अनेक वेळा ती नाराजी त्या विशिष्ट कृतीबद्दल नसते, तर त्यासाठीच्या सक्तीबद्दल असते. आई-बाबा बाहेर जाताना धाकट्या भावंडाची काळजी घ्यायला सांगून जातात. ‘तू मोठे भावंड असल्यामुळे तुझे ते कर्तव्य आहे’ असे सांगितले की तुमच्या कपाळावर नाखुषीची आठी उमटते. खरे म्हणजे तुमचे तुमच्या भावंडावर प्रेम असतेच, वेळप्रसंगी त्याला/तिला सर्वतोपरी मदत करायचीही तुमची तयारी असते. पण त्याची सक्ती तुम्हाला आवडत नाही. खरे तर कर्तव्य करणे म्हणजे आपली जबाबदारी व्यवस्थितपणे पार पाडणे. प्रत्येक कुटुंबात, संस्थेत, समाजात प्रत्येकाने आपापली जबाबदारी नीट उचलली तरच सगळे व्यवहार सुरळित चालू शकतात. जबाबदारी म्हटले की बंधनेही आलीच. समजा, तुम्ही महाविद्यालयातील स्नेहसंमेलनात एखादा कार्यक्रम सादर करण्याची जबाबदारी घेतली, तर त्यासाठी पुरेसा वेळ देण्याचे,

कसून तयारी करण्याचे बंधन तुमच्यावर येणारच ना? ते बंधन तुम्ही मनापासून स्वीकारून कार्यक्रम सादर केला तरच तो यशस्वी होऊ शकेल, हे तुम्हालाही माहिती असते. थोडक्यात सांगायचे तर बंधने, जबाबदाऱ्या, कर्तव्ये स्वीकारण्यानेच आपली म्हणजे व्यक्तीची आणि समाजाची वाटचाल आपल्या ध्येयाच्या दिशेने होऊ शकते.

आतापर्यंतच्या विवेचनात आपण ‘चांगले’, ‘योग्य’, ‘कर्तव्य’ या शब्दांचा नैतिक अर्थाने वापर करणे म्हणजे काय हे समजून घेतले. नीतिमीमांसेच्या अभ्यासाचा पुढला टप्पा एखादी कृती नैतिकदृष्ट्या ‘चांगली’ किंवा ‘योग्य’ आहे हे ठरवण्यासाठी कुठले निकष उपयोगात आणले पाहिजेत यासंबंधीच्या विचारांचा असतो. कशाला नीतिमूल्य आहे? कुठली कृती व्यक्तीचे नैतिक कर्तव्य ठरते? कुठल्या नियमांच्या आधारे? या प्रकारच्या प्रश्नांना उत्तर म्हणून तत्त्वज्ञांनी अनेक सिद्धान्त, तत्त्वे, संकल्पना सुचवल्या आहेत. या सगळ्यांचे चिकित्सक परीक्षण करणे हे नीतिमीमांसेचे कार्य असते. हे कार्य कधीच पूर्णत्वाला जात नाही. काही मूलभूत नीतिमूल्ये सर्व काळात लागू होऊ शकत असली तरी बदलत्या परिस्थितीनुसार काळाने उभ्या केलेल्या नवीन आव्हानांच्या संदर्भात आपल्याला त्यांच्या उपयोगाबद्दल नव्याने विचार करावा लागतो. कधी काही फेरफार करावे लागतात. क्वचित नव्या मूल्यांचा समावेशही करावा लागतो. नीतिमीमांसा ही अशी एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.

शब्दसूची

वैचारिक प्रयोग - Thought experiment
नीतिमीमांसा - Ethics/Moral philosophy
अभ्यासविषय - Object of study
वर्तन - Behaviour
तथ्ये - Facts
आचरण - Conduct

मूल्यमापन - Evaluation
प्रतिक्षिप्त क्रिया - Reflexive actions
यांत्रिक - Mechanical
क्रिया - प्रतिक्रिया - Actions- reactions
ऐच्छिक - Voluntary
अनैच्छिक - Non-voluntary

इच्छा-स्वातंत्र्य - Freedom of will
 हितसंबंध - Interests
 अनागोंदी/अनवस्था - Lack of system
 मूल्य - Value
 किंमत/दर/भाव - Price
 सौंदर्यशास्त्र - Aesthetics
 आध्यात्मिक - Spiritual
 न-नैतिक - Amoral /non moral
 नैतिक - Moral

अनैतिक - Immoral
 भ्रमणध्वनी - Mobile / Cell phone
 चांगले - Good
 वाईट - Bad
 योग्य - Right
 अयोग्य - Wrong
 कर्तव्य - Duty/obligation
 उपयुक्तता - Utility
 सद्गुण - Virtue

स्वाध्याय

प्र.१ कंसांतील योग्य पर्याय निवडून पुढील विधाने पूर्ण करा.

- (अ) माणसाला असल्यामुळे तो चांगल्या कृती करण्याची शक्यता असते.
 (अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य, इच्छास्वातंत्र्य, मतस्वातंत्र्य)
 (ब) नीतिमीमांसेच्या अभ्यासविषयामध्ये वर्तन आणि त्याचे याचा अभ्यास केला जातो.
 (कलामूल्य, नैतिकमूल्य, उपयुक्ततामूल्य)
 (क) निर्जीव गोष्टींच्या क्रिया-प्रतिक्रिया नुसार होतात.
 (निसर्गनियम, समाजनियम, नीतिनियम)

प्र.२ गटातील वेगळा शब्द/जोडी ओळखून लिहा.

- (अ) चांगले - वाईट, कायदेशीर - बेकायदेशीर, योग्य - अयोग्य, न्याय्य - अन्याय्य.
 (ब) सौंदर्य, चांगले, सद्गुण, कर्तव्य.

प्र.३ फरक स्पष्ट करा.

- (अ) नैतिक व न-नैतिक मूल्ये.
 (ब) ऐच्छिक व अनैच्छिक कृती

प्र.४ टीपा लिहा.

- (अ) सद्गुण
 (ब) कर्तव्य
 (क) कृतींचे प्रकार

प्र.५ खालील प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (अ) ऐच्छिक कृती म्हणजे काय?
 (ब) नीतिमीमांसा म्हणजे काय?
 (क) इच्छास्वातंत्र्य म्हणजे काय?
 (ड) मानवी जीवनात नियमांचे महत्त्व काय आहे?

प्र.६ खालील विधानांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण करा.

- (अ) मानवी वर्तनाचा अभ्यास करणाऱ्या नीतिमीमांसा व मानसशास्त्र या दोहोंच्या दृष्टिकोनात फरक आहे.
 (ब) नियमांचा अभाव अनावस्थेला कारणीभूत ठरतो.

प्र.७ पुढील प्रसंगावर संवाद लिहा.

- (अ) समजा तुम्ही परिक्षेला जात आहात आणि अपघात झालेला पाहिला, तर काय करावे, याचा निर्णय घेणे.
 (ब) ७५% उपस्थिती आवश्यक आहे त्यामुळे मित्र अनुपस्थित असूनही राजेशने त्यांची उपस्थिती नोंदवली.

उपक्रम

तुमच्या कुटुंबीयांनी तुमच्यासाठी ठरवून दिलेला एखादा नियम जो तुम्हाला जाचक वाटतो, तो नियम घरात का केलेला आहे, याबाबत कुटुंबातील सदस्यांशी चर्चा करा.

